

प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रेमदर्शन

डा. दुर्गाबहादुर घर्ती

नेपाली केन्द्रीय विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तीपुर

Email : durgagharti@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत अध्ययन बालकृष्ण समको प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रस्तुत प्रेमदर्शनको अध्ययनमा केन्द्रित छ । प्रस्तुत नाटक सामाजिक विषयवस्तुअन्तर्गत नारी र पुरुषबिच परस्पर हुने प्रेमको विषयमा आधारित छ । युवायुवतीका बिच स्वाभाविक रूपमा प्रेम हुनु र त्यसमा विघ्न पुग्दा प्रेम दुःखान्त बन्ने कुरालाई यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । प्रेमको स्वरूप प्रस्तुत गर्दै प्रेमको दर्शन प्रस्तुत गर्नु यस नाटकको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ । प्रेमसम्बन्धी दर्शन प्राचीन कालदेखि नै पूर्वीय एवं पाश्चात्य चिन्तनपरम्परामा पाइन्छ । पूर्वीय चिन्तनमा प्रेमदर्शन मूलतः आध्यात्मिक प्रकारको छ । त्यसमा भगवत्प्रेमलाई महत्त्व दिएको र भौतिकप्रेम वा नारीपुरुषबिचको प्रेमलाई हेय ठानिएको पाइन्छ । पाश्चात्य चिन्तनमा प्राचीन ग्रीसेली दार्शनिकहरूदेखि प्रेमसम्बन्धी विचार अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । तिनमा प्रेमलाई सौन्दर्यमा पुग्ने, राम्रा इच्छालाई प्रोत्साहित गर्ने र साख्यभाव उत्पन्न गर्ने शक्तिका रूपमा चित्रण गरेका छन् । नाटककाभर विलियम शेक्सपियरले आफ्ना नाटकमा प्रेमसम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् र प्रेमलाई कसैले रोक्नछेक्न नसक्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् । बालकृष्ण सम प्रेमलाई नियमित आकस्मिकताको दर्शनका आधारमा प्रस्तुत गरेका छन् । संरचनाका दृष्टिले विशालकाय प्रस्तुत नाटकमा प्रेमदर्शन स्पष्ट पार्नका लागि विषयवस्तुको चयन र वस्तुयोजनाको निर्माण गरिएको छ । त्रिकोणात्मक प्रेमसम्बन्धका कारण नाटक द्वन्द्वात्मक बनेको छ र दुःखान्त परिस्थितिको सिर्जना भएको छ । प्रेमलाई यस नाटकमा आदर्शवादी ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकका सम्बन्धमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न किसिमले अध्ययन गरे पनि प्रेमदर्शनका आधारमा अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यही अभावको पूर्तिका लागि प्रस्तुत अध्ययन गरिएको हो । यस अध्ययनका लागि सामग्री सङ्कलन पुस्तकालयकार्यबाट गरिएको छ र सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धति र विषयवस्तु विश्लेषण विधिमा गरिएको छ । यस अध्ययनको निष्कर्ष प्रेमदर्शनको प्रस्तुतिका दृष्टिले प्रेमपिण्ड नाटक सफल छ भन्ने रहेको छ ।

शब्दकुञ्जी : भगवत्प्रेम, भौतिकप्रेम नाटकीय योजना, त्रिकोणात्मक प्रेम, प्रेमको आदर्श

लेखसम्बन्धी विवरण : लेख प्राप्त मिति : २०८०/१२/१२, लेख पुनरावलोकन मिति : २०८०/०२/१३, लेख स्वीकृत मिति :

२०८१/०३/१४ प्रकाशक : महेन्द्र मोरङ आदर्श बहुमुखी क्याम्पस, विराटनगर ।

परिचय

बालकृष्ण समको प्रेमपिण्ड प्रेमविषयक चिन्तनप्रधान नाटक हो । यसको मूल घटनाका साथै अनेक अवान्तर प्रसङ्गहरू पनि प्रेमसँग सम्बन्धित छन् । ती सबैले आदर्श प्रेमको गाथा बोलिन्छन्, प्रेमका लागि आत्मोत्सर्ग गर्ने पात्रहरूको झल्लको दिलाउँछन् । यस नाटकमा प्रेमको अधिरचना 'नियमित आकस्मिकता' को दर्शनको जगमा उभिएको छ । प्रेम आकस्मिक रूपमा जागृत हुने भावना नै त हो, तर त्यो अनियमित हुँदैन । त्यो विपरीत विद्युतीय भार भएका ऋणात्मक र धनात्मक शक्तिका बिच परस्पर आकर्षण पैदा भए जस्तै नारी र पुरुषका बिच परस्पर ऋणात्मकता र धनात्मकताले हुने आकर्षण आकस्मिक क्रिया हो । सायास वा हठपूर्वक प्रेम हुनै

सकदैन, त्यसले व्यक्तिको स्वार्थ मात्र पूरा हुन सकछ । आत्मत्याग गरी अर्कोलाई गरिने प्रेमको आदर्श नै यस नाटकमा स्वीकार्य छ । प्रेमको त्यस आदर्शले आध्यात्मिक रूपमा, भोगविहीन रूपमा प्रेमको अपेक्षा गर्दछ । दण्डित हुनुपरे पनि प्रेमका लागि आत्मोत्सर्ग गर्ने प्रेमीहरूको कथा यस नाटकमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस नाटकमा प्रेमको आविर्भाव र विकास मनोविज्ञान, जीवविज्ञान र भौतिक विज्ञानअनुरूप सहज र स्वाभाविक देखिए पनि प्रेमदर्शन आध्यात्मिक र आदर्शवादी किसिमको छ । नाटककारको 'नियमित आकस्मिकता' को दर्शन ज्ञान र विज्ञान, अध्यात्मवाद र भौतिकवादको समन्वयमा आधारित भएकाले त्यसको प्रभाव यस नाटकमा पनि परेको छ । पूर्वीयपाश्चात्य चिन्तनको सङ्केत प्रस्तुत नाटकमा घुमिफिरी देखापरिरहन्छ र त्यो प्रेमलाई हेर्ने आधार पनि हो । प्रेमपिण्ड नाटकका बारेमा विभिन्न विद्वान्हरूले विभिन्न प्रकारले अध्ययन गरेको पाइन्छ । रत्नध्वज जोशी (२०२१/२०५०) को आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक शीर्षकको पुस्तकमा प्रेमपिण्ड नाटकको सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा गरिएको छ । त्यसमा एडविल र सवितामा मनको द्वन्द्व भएको कुराको उल्लेख गरिएको छ । तानासर्मा (२०२९/२०५०) को सम र समका कृतिमा समका नाटकहरूको समीक्षा गरिएको छ । त्यस क्रममा प्रेमपिण्ड नाटकको विवेचना पनि गरिएको छ । त्यसमा ऐडविललाई आफ्नो धनको तुजुक देखाउने, उच्च पदको टाँट देखाउने, आफ्ना दरबारभित्र चाकरचाकर्नीहरूमाथि रवाफ देखाउने र तिनको अस्तित्व नै खल्बल्याउने प्रेमीका रूपमा उभ्याइएको भनिएको छ । यसमा ऐडविलको सविताप्रतिको झुकाव यौनका लागि नभएर प्रेमका लागि भएको उल्लेख गरिएको छ । रत्नध्वज जोशी (२०३७) को नेपाली नाटकको इतिहास नामक पुस्तकमा बालकृष्ण समका नाटकको चर्चा गर्ने क्रममा प्रेमपिण्ड नाटकको पनि चर्चा गरिएको छ । त्यसमा कथासार र भाषाको वर्णन गरिएको छ । केशवप्रसाद उपाध्याय (२०४५/२०५२). समको दुःखान्त नाट्यचेना शीर्षकको पुस्तकमा प्रेमपिण्ड नाटकको दुःखान्तको कारण र परिणामको खोजी गरिएको छ । यसमा मुख्य रूपमा पात्रका चारित्रिक दोषलाई नाटकको दुःखान्तको कारण मानिएको छ । केशवप्रसाद उपाध्याय (२०६१). को नेपाली नाटक र नाटककार नामक पुस्तकमा नेपाली नाटकहरूको विवेचना गरिएको छ । त्यस क्रममा प्रेमपिण्ड नाटकको पनि चर्चा गरिएको छ । यसमा प्रस्तुत नाटकमा प्रेमीका रूपमा नोकर र मालिकबिच द्वन्द्व भएको उल्लेख गरिएको छ । यी पूर्वकार्यमा प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रस्तुत प्रेमदर्शनको अध्ययन भएको देखिँदैन । त्यही नै प्रस्तुत अध्ययनको शोध अन्तराल हो । त्यही अभावको पूर्ति गर्नु प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालयय कार्यबाट गरिएको छ । तीमध्ये बालकृष्ण समको प्रेमपिण्ड प्राथमिक सामग्री र प्रेमदर्शनसम्बन्धी सिद्धान्तका पुस्तकहरू एवं प्रेमपिण्ड नाटकसम्बन्धी पूर्वकार्य द्वितीयक सामग्रीका रूपमा रहेका छन् । उक्त सामग्रीलाई टिपोट विधिका आधारमा सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण गुणात्मक पद्धतिमा गरिएको छ । तर्क, व्याख्या र विश्लेषणद्वारा निष्कर्षमा पुग्ने काम भएको छ । त्यसका लागि विषयवस्तु विश्लेषण विधि अवलम्बन गरिएको छ । विश्लेष्य सामग्रीबाट प्रेमसँग सम्बन्धित विषय मात्र लिई तिनको वर्गीकरण र व्याख्याविश्लेषण गरिएको छ । त्यसका लागि सैद्धान्तिक ढाँचा पूर्वीयपाश्चात्य प्रेमसम्बन्धी दर्शनमा आधारित छ । सैद्धान्तिक ढाँचा र विश्लेष्य सामग्रीका आधारमा अवधारणात्मक ढाँचाको निर्माण गरिएको छ । प्रेमको दर्शन मुख्य अवधारणा हो भने प्रेमकथाको नाटकीय योजना, प्रेमको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध प्रेमको आदर्श सूचक हुन् ।

प्रेमदर्शनको सैद्धान्तिक आधार

‘प्रेम’ संस्कृत तत्सम शब्द हो । यसलाई कुनै विषय, वस्तु वा व्यक्तिका स्वभाव एवं गुणप्रति मनमा उत्पन्न हुने आकर्षण वा आत्मीयता, अनुराग अनि रूप, गुण, स्वभाव, सामीप्य वा कामवासना आदिका कारणले नारी-पुरुषमा परस्पर हुने अनुराग, प्यार, प्रीति, कृपा, दया, माया भनेर अश्रयाइएको पाइन्छ (नेपाली बृहत् शब्दकोश, २०७५, पृ. ८४३) । प्रेम शब्दको अङ्ग्रेजी पर्यायवाची शब्द ‘लभ’ हो । प्रेम व्यक्तिगत र अव्यक्तिगत हुन्छ । ग्रिसेली दार्शनिकहरूले व्यक्तिगत प्रेमलाई पनि तीनओटा धारणा प्रस्तुत गरेका छन्— ‘इरोस,’ ‘अगेप’ र ‘फिलिया’ । ‘इरोस’ को अर्थ कुनै वस्तुका लागि एक प्रकारको भावुक इच्छा, सामान्यतया यौनभावना हो । ‘अगेप’ स्वतस्फूर्त तथा अप्रेरित प्रेम हो । ईश्वरले व्यक्तिलाई वा व्यक्तिले ईश्वरलाई गर्ने प्रेम, भ्रातृत्वपूर्ण प्रेमलाई यस प्रकारमा लिन सकिन्छ । ‘फिलिया’ एक प्रकारको स्नेहपूर्ण, आदर वा मित्रतापूर्ण भावना हो जुन साथी, परिवारका सदस्य, साझेदार, आफ्नो देशप्रति हुन्छ (स्ट्यानफोर्ड इन्साइक्लोपेडिया अफ फिलोसफी (मिति नभएको) । नेपालीमा भने प्रेमलाई बुझाउनका लागि युवायुवतीबिच हुने प्रेम, ईश्वरप्रेम, मातृप्रेम, पितृप्रेम, भ्रातृप्रेम, देशप्रेम शब्दको प्रयोग गरिएको पाइन्छ ।

पूर्वीय दर्शनमा प्रेमदर्शन मूलतः ईश्वरभक्तिसँग सम्बन्धित छ । गीतामा वस्तुप्रेम वा व्यक्तिलाई गरिने प्रेमलाई त्याज्य रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । गीतामा विषयकामना, आसक्ति, सम्मोह जस्ता कुराको वर्णन पाइन्छ । त्यसमा विषयहरू चिताउने व्यक्तिको तिनै विषयहरूमा आसक्ति बढ्दै जान्छ अनि त्यस आसक्तिबाट वासना उत्पन्न हुन्छ, त्यस कामनाको तृप्तिमा विघ्न हुन आयो भने क्रोधको उत्पत्ति हुन्छ, क्रोधबाट सम्मोह वा अविवेक पैदा हुन्छ, सम्मोहबाट स्मृतिविभ्रम हुन्छ, स्मृतिविभ्रमबाट बुद्धि नासिन्छ र बुद्धिनाशबाट व्यक्तिको सर्वनाश हुन्छ भनिएको छ (अधिकारी, २/६२—६३, २०४८, पृ. १२४—१२५) । भागवत पुराणमा प्रेमलाई आत्मिक र आध्यात्मिक रूपमा हेरिएको छ । त्यसमा भगवत्प्रेम, वात्सल्यप्रेम, भ्रातृप्रेम, सखाप्रेम, नारीपुरुषप्रेम आदिको कथा छ तर मूलतः आध्यात्मिक प्रेम नै त्यसको मूल पक्ष हो । त्यसमा भनिएको छ— “प्रेमसहित स्मरण गर्नाले हृदय द्रवित हुन्छ र आनन्द प्राप्ति हुन्छ । आनन्द ब्रह्मको स्वरूप हो । निद्रावस्थाको आनन्द जस्तै जागृत अवस्थामा मुक्ति पाइन्छ” (डोंगरे, २०४९, पृ. ७४१) । नारदले प्रेमलाई भगवत् भक्तिका रूपमा अश्रयाएका छन् । उनले भक्तिका अनेक स्वरूपमध्ये प्रेमस्वरूपा भक्तिको व्याख्या गरेका छन् । भगवान्मा अनन्य प्रेम हुनु नै भक्ति हो । ज्ञान, कर्म आदि साधनहरूका आश्रयले रहित अनि सबैतिरबाट स्पृहाशून्य भएर चित्तवृत्ति अनन्य भावद्वारा जब केवल भगवान्मा नै लाग्दछ, जगत्का समस्त पदार्थहरू तथा परलोकका समस्त सुखसामग्रीहरूबाट, यहाँसम्म कि मोक्ष सुखबाट पनि चित्त हटाएर एक मात्र आफ्नो परम प्रेमास्पद भगवान्मा लगाइरहन्छ, सारा ममता तथा आसक्ति सबै पदार्थबाट सर्वथा निक्लिएर एक मात्र प्रियतम भगवान्का प्रति हुन्छ, तब त्यस स्थितिलाई अनन्य प्रेम भनिन्छ (नारद, २०४१, पृ. २) । बालकृष्ण समको ‘नियमित आकस्मिकता’ को दर्शनमा प्रेमलाई परिभाषित गर्दै भनिएको छ— “प्रेम त भावना हो, नियमित आकस्मिकताले ऋणात्मक र धनात्मक विद्युत्को घटबढ भइरहेको भावना— एक क्रिया” (सम, २०३९, पृ. २१९) । समको यो दर्शन भौतिकशास्त्रबाट प्रेरित जस्तो देखिए पनि साङ्ख्य दर्शनसँग पनि निकट देखापर्दछ । साङ्ख्यसिद्धान्तअनुसार प्रकृति र पुरुषको संयोगबाट नै सम्पूर्ण सृष्टिको सिर्जना हुन्छ । पुरुषको सम्पर्कमा आएपछि प्रकृतिमा रहेको स(ऋ, रज र तम गुणको साम्यावस्थामा गडबडी आउँछ जसको फलस्वरूप विकासको आरम्भ हुन्छ । जसरी चुम्बकलाई नजिक लैजाँदा फलाममा क्रिया उत्पन्न हुन्छ, त्यस्तै चेतन पुरुषको सम्पर्क पाउनासाथ अचेतन प्रकृतिमा क्रिया उत्पन्न हुन्छ (गिरी, २०५५, पृ.४६) । रजनीश ओशोले प्रेमलाई व्यापक अर्थमा व्याख्या गरेको छन् । उनका अनुसार प्रेम द्वार हो, मार्ग हो अनि प्राप्ति हो । मनुष्यको भाषामा प्रेमभन्दा ज्यादा बहुमूल्य शब्द अरु कुनै छैन । तर बहुत कम सौभाग्यशाली व्यक्ति मात्र प्रेमसँग

परिचित हुन पाउँछन् । किनकि प्रेमको पहिलो सर्त नै मान्छेले पूरा गर्न सक्तैन । त्यो सर्त पूरा गर्न निकै कठिन पनि छ । त्यो सर्त हो अहङ्कारको परित्याग (ओशो, पृ. ३३) । मान्छेले धनसम्पत्ति, रूप, जवानी, बल आदिको अङ्कारद्वारा प्रेम प्राप्त गर्न चाहन्छ, त्यसबाट वास्तविक प्रेम प्राप्त गर्न असम्भव छ ।

पाश्चात्य चिन्तनपरम्परामा प्रेमसम्बन्धी चिन्तन प्राचीन ग्रीसेली परम्परादेखि पाइन्छ । सोक्रेटसका विचारमा प्रेम मूल रूपमा एक सुन्दर शरीरद्वारा प्रेरित हुन्छ, तर जुन व्यक्तिले ठिक ढङ्गमा प्रेम गर्छ, उसले आफ्नो ध्यान एक सुन्दर शरीरभन्दा कैयौं सुन्दर शरीरहरूमा लैजान्छ, तब सुन्दर आत्माहरूमा, तब सुन्दर रीतिरिवाजहरू तथा कानूनहरूका लागि, तब विभिन्न प्रकारका ज्ञानका लागि, अन्ततः सौन्दर्यका रूपका लागि प्रेरित हुन्छ (रिड, सन् २०१९, पृ. १०५) । प्लेटोले सिम्पोजिएममा प्रेमसम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गरेका छन् । उनका अनुसार प्रेम भनेको त्यो कुरा हो जसमा हामीलाई आधारभूत इच्छाहरूलाई टाढा भगाउनका लागि आफूभित्र लड्नुपर्छ जो हामीलाई आफ्नो प्रियको उपयोग गर्नका लागि प्रेरित गर्दछ, अनि हाम्रो राम्रा इच्छाहरूलाई प्रोत्साहित गर्दछ, जो हामीलाई सच्चा सुन्दरताको सराहना गर्नका लागि प्रेरित गर्दछ (पृ. १०६) । अरिस्टोटलले आदर्श प्रेमको चर्चा गरेका छन् र उनले मित्रतामा जोड दिएका छन् । प्रेमदर्शनका दृष्टिले विलियम शेक्सपियरका नाटक उल्लेखनीय छन् । उनको रोमियो एन्ड जुलियट नाटकको दोस्रो अङ्कको दोस्रो दृश्यमा प्रेमका बारेमा रोमियो भन्छ— प्रेमको हलुका पङ्खद्वारा मैले यी पर्खालहरू भत्काइदिएँ, किनकि पत्थरको सीमाले प्रेमलाई रोक्न सक्तैन (शेक्सपियर, सन् २००४, पृ. ६१) । यो नाटक युवायुवतीबिच हुने वैयक्तिक प्रेमको दुःखान्त कथा हो ।

प्रेमकथाको नाटकीय योजना

नाटकीय योजना विषयवस्तुको चयन र शीर्षकीकरणदेखि नै आरम्भ हुन्छ । प्रेमपिण्ड नाटकको शीर्षकीकरण विषयवस्तु र विचार दुवै दृष्टिले सान्दर्भिक देखिन्छ । यसमा सामाजिक विषयवस्तुअन्तर्गत नारीपुरुषबिचको प्रेमलाई नाटकको मुख्य विषय बनाइएको छ । शीर्षकले प्रेमको पिण्ड भन्ने अर्थ बुझाए पनि यहाँ अभिधार्यमा पिण्डको अर्थ खुल्दैन । भाववाचक प्रेम शब्दको इन्द्रियप्रत्यक्ष हुने डल्लो पदार्थ भन्ने अर्थ हुन सक्तैन । नाटकको प्रस्तावनामा प्रद्युम्नले आफ्नो हातको शालिग्रामलाई देखाएर “यस्तै एउटा नयाँ प्रेमपिण्डको” (सम, २०४२, पृ. ३) नयाँ कथा सुनाउने प्रस्ताव गरेकाले प्रेमपिण्डले डल्लो पदार्थलाई पनि सङ्केत गर्दछ र पवित्र वस्तुलाई पनि । नाटकको अन्त्यमा प्रद्युम्नले सविता र नकुलको प्रेमकथा सुनाइसकेपछि उनीहरूको जोडिएको अस्थिपञ्जरलाई देखाउँदै गाउँलेहरूलाई “अब नकुल र सविताको यस ‘प्रेमपिण्ड’ लाई मांसरहित प्रेमभावले ढुङ्गामा हालेर लगिकन नदीको बिचमा ढुबाइदिनुपर्ने !” (पृ. २८८) भनेकाले प्रेमपिण्ड भनेको सविता र नकुलको अस्थिपञ्जर रहेछ भनेर अनुमान लगाउन पनि सकिन्छ । तर ती अस्थिपञ्जरसँग अमर प्रेमको, प्रेमका लागि आत्मोत्सर्गको कथा जोडिएको छ र तिनलाई श्रद्धाको दृष्टिले हेरिएको छ । प्रद्युम्नले भनेको छ— “यी दुई जनाको हाड टाँसिएको गाँठोमा चक्र परेर लक्ष्मीनारायण शालिग्राम बनिदिए म घरमा लगेर सीतारामको तसबिरमन्तिर राख्थेँ, तर चाँडै बन्दैन क्यारे !” (पृ. २८४) । यहाँ प्रेमपिण्डलाई अभिधाभन्दा व्यञ्जनाबाट बुझ्नुपर्छ । त्यसो गर्दा प्रेमको एकत्व, घनत्व र अमरत्वको अर्थ प्रस्टिन्छ । त्यसो त प्रस्तुत नाटकभित्र ‘प्रेमपिण्ड’ नामक गर्भनाटक पनि छ, तर त्यसमा सावित्री-सत्यवान् कथाको अनुकरण गरिएको छ । त्यहाँ प्रेमलाई आध्यात्मिक आधारमा हेरिएको छ र त्यो लौकिक जीवनमा असम्भव छ । त्यसमा चम्पा बनेकी सविता आफ्नो पतिको मृत्यु हुँदा रोएको अभिनय गर्नुपर्ने दृश्यमा रिडी गएपछि सिकिस्त बिरामी भएको नकुलको अवस्थाले सविताको रुवाइ बढेर जानु र नथामिनु कारुणिक छ । तर त्यसका आधारमा नाटकको नामकरण गरेको मान्न सकिँदैन । वास्तवमा शीर्षकले नारीपुरुषबिच परस्पर हुने प्रेम र प्रेमका लागि गरिने त्यागलाई सङ्केत गरेको बनाएको छ ।

प्रेमपिण्ड नाटकमा सविता र नकुलको प्रेमकथा प्रस्तुत गरिएको छ । यो नाटक तीन भाग, नौ अङ्क र बयासी दृश्यमा फैलिएको छ । नाटकको आरम्भमा 'नान्दी र प्रस्तावना' अनि अन्त्यमा 'विष्कम्भक' दृश्य पनि रहेका छन् र तिनलाई अङ्कदृश्यको पूर्वाङ्क र उत्तराङ्क भनिएको छ । कालीगण्डकीको तीरमा प्रद्युम्नले गाउँलेहरूलाई कथा सुनाउने प्रस्ताव राख्दै सन्तवीरले आफ्नी टुहुरी बहिनीलाई काठमाडौँको एउटा ठुलो सेतो दरबारमा सुसारेमा राख्न लिएर गएको, ऐडविलकी स्त्रीले नौलीलाई त्यही छोडेर जान र नजर गराएर निधो दिने भनेपछि सन्तवीरले बहिनीलाई त्यहाँ छोडेर गएको भन्दै नाटकीय कार्यव्यापारको आरम्भको सङ्केत गरेकाले त्यसलाई नाटकको प्रस्तावना भन्नु उपयुक्त देखिन्छ । सारा नाटकीय घटना प्रद्युम्नले त्यही दृश्यमा नै सुनाएको भन्ने सङ्केत गरिएकाले त्यसलाई अङ्कमुख पनि भन्न सकिने देखिन्छ । नाटकको मूल घटना समाप्त भएपछि सुरुकै दृश्यमा प्रद्युम्नले गाउँलेहरूसितको वार्तालापमा आफ्ना विचार व्यक्त गरेको छ र त्यसलाई विष्कम्भक र अङ्कमुखको उत्तरार्ध भनिएको छ ।

नाट्यशास्त्रमा नान्दी, प्रस्तावना, विष्कम्भक र अङ्कमुख भिन्नभिन्न कुरा हुन् । नान्दी नाट्यप्रस्तुतिका क्रममा विघ्न आइनपरोस् भनी प्रारम्भमा गरिने मङ्गलाचरण हो र प्रस्तावना नाटक आरम्भ हुनुअघि सूत्रधार वा नटनटीद्वारा प्रस्तुत गरिने नाटकको रचनाकार र नाट्य विषयको परिचय एवं घटनाको उठान हो । विष्कम्भक र अङ्कमुख अर्थोपक्षेपक हुन् । अर्थोपक्षेपक भनेको सूच्य कथा हो । जुन कथा अङ्कमा देखाउन योग्य छैन तर बताउन आवश्यक छ वा कथा ज्यादै लामो छ भने त्यसलाई अर्थोपक्षेपकद्वारा प्रस्तुत गरिन्छ । कुनै अङ्कको आदिमा आएर कथा सूचित गर्ने वा कथालाई सङ्क्षिप्त गर्नेलाई विष्कम्भक र एकै अङ्कमा सबै अङ्कको सूचना दिने र बीजभूत अर्थको सूचकलाई अङ्कमुख भनिन्छ (विश्वनाथ, सन् १९७७, पृ. १८०—१८१) । भरतमुनिले विष्कम्भकलाई मुखसन्धिमा मात्र प्रचार गरिने भनेका छन् र विश्वनाथले त्यसको दृष्टान्तका रूपमा भवभूतिको मालतीमाधव नाटकको पाँचौँ अङ्कको सूच्य कथालाई प्रस्तुत गरेका छन् । भरत (२०३९) का अनुसार प्रथम अङ्कको आदिमा नारी वा पुरुषले बीज अर्थको सूचना दिने अर्थोपक्षेपक अङ्कमुख हो (भरत, २०३९, पृ. ३४५—३४६) । यस आधारमा हेर्दा प्रेमपिण्ड नाटकको अन्त्यमा विष्कम्भकलाई अङ्कमुखको दृश्यको उत्तराङ्क भनेर एउटै रूपमा प्रस्तुत गरेको नमिलेको देखिन्छ । बरु त्यो पूर्वीय नाटकमा प्रस्तुत गरिने भरतवाक्यसँग मिल्दो छ । त्यसमा प्रद्युम्नको प्रेमविषयक दर्शन र अन्त्यमा गाउँलेहरूले सविता र नकुलको अस्थिपञ्जरलाई काली नदीमा प्रवाहित गरेको दृश्य प्रस्तुत गरिएको छ । पाश्चात्य नाटकमा नाटकीय कार्यव्यापारपछि परिशिष्ट जस्तो अंश आवश्यक नमाने पनि प्रद्युम्नको प्रेमदर्शन शेक्सपियरको जुलियस सिजर नाटकको अन्त्यमा एन्टोनीले ब्रुटसको दुःखान्तपछि उसको प्रशंसा गरे जस्तै प्रकारको छ ।

नारी र पुरुषका बिच हुने सहज प्रेमको चित्राङ्कनमा प्रस्तुत नाटकले आफ्नो स्वरूप प्राप्त गरेको छ । नाटकभरि प्रेमको सन्दर्भ व्याप्त रहेको छ । निश्चय नै नारी र पुरुषका बिच आकर्षण, आसक्ति, अनुराग, कामना, लालसा, शारीरिक सम्बन्ध हुन सक्छ, तर ती जम्मा प्रेम हुन् कि होइनन्, प्रेमको परीक्षा कसरी उत्तीर्ण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरामा नै प्रस्तुत नाटक केन्द्रित रहेको छ । नाटकको आरम्भदेखि अन्तिमसम्म नै कमला नकुलप्रति अनुरक्त देखापर्दछे र उसलाई आफूतर्फ आकर्षित गर्न अनेक प्रयत्न गर्दछे । त्यसैगरी ऐडविड सविताको रूपसँग मोहित भएर उसलाई पाउनका लागि सबै प्रकारका युक्ति प्रयोग गर्छ । चिट्टे अमलाप्रति हुरुक देखिन्छ । मालती र खड्गेबिचको सम्बन्ध गाउँगुँ सुनिन्छ । तर ती प्रेमका रूपमा देखापर्न सकेका छैनन् । सविता र नकुलबिचको प्रेम आकस्मिक रूपमा, सहज ढङ्गमा भएको भावनात्मक क्रिया हो ।

प्रेमको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध

प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रेमको आदर्श प्रस्तुत गर्नका लागि पात्रहरूको बिच त्रिकोणात्मक सम्बन्धको विधान गरिएको छ । नाटकको प्रधान कथावस्तु सविता, नकुल र ऐडविलबिचको सम्बन्धमा आधारित छ । नकुल र ऐडविलको आकर्षणको केन्द्र सविता हो । त्रिकोणात्मक सम्बन्धका आधारमा सवितालाई शीर्ष मान्दा नकुल र ऐडविल त्यसका आधार बन्दछन् । त्यसो त ती तीनै जना आफैमा एक एक शीर्ष हुन् । त्यसो हुँदा नकुल र सविताका आधारमा ऐडविल शीर्ष र ऐडविल र सविताका आधारमा नकुल शीर्ष बन्दछ । यसप्रकार तीन जना पात्र नै शीर्ष हुन सक्ने भएकाले तिनीहरूबिचको सम्बन्ध द्वन्द्वात्मक प्रकारको हुन्छ । नाटकमा सविता शीर्षमा रहँदा नकुल र ऐडविलबिच, ऐडविल शीर्ष हुँदा नकुल र सविताबिच अनि नकुल शीर्षमा हुँदा ऐडविल र सविताका बिच द्वन्द्व भएको देखिन्छ । ऐडविल र नकुलबिचको द्वन्द्व अव्यक्त तर डरलाग्दो किसिमको छ । मालिकको सुसारे हो भन्ने जान्दाजान्दै पनि सविताप्रति नकुलको अनुराग देखेर सान्चाले मड्गले र रामवदनको घटना सुनाएर सचेत गराउँछ, गोविन्दले सम्झाउँदै भन्छ :

नहुने गालपर्ने कुरामा मन डुलाएर हिँड्दा आफैलाई दुःख हुन्छ, बाबै !— तिमीलाई राम्रो लागे जस्तै अरूलाई पनि लाग्ला नि— अनि भोलि खासी तालिमे भएर अड्कमाल गराएर माथि बारदलीमा हिँड्दा आफूले तल चोकमा उभिएर थुक घुटुघुटु निल्दै मास्तिर हेर्नुपर्दा के जाती भो ? अक्काशको फल आँखा तरी मर् ! जगद्भरि खोजे आफूले भने जस्तै हजारओटा पाइन्छन्, अर्काले ल्याएकोमा किन आँखा गाड्नुपन्यो ! (पृ. ३८—३९)

परिस्थितिको बोध भए पनि नकुलले आफूलाई समाल्न सक्तैन । बरु सवितालाई बगैँचामा बोलाएर रात बिताउँछ । बिहे गराइदिएर वा रिडीतर्फ धपाएर पन्छाउन खोज्दा पनि नकुल सवितालाई प्रेम गर्नबाट विचलित हुँदैन । उसलाई ऐडविलले मुरमुरिएर चट्कन दिनबाट पनि उनीहरूबिचको द्वन्द्व बुझ्न सकिन्छ । ऐडविल र सविताबिचको द्वन्द्व बाह्य र स्पष्ट छ । सविताप्रति ऐडविलको आकर्षण र ऐडविलप्रति सविताको विकर्षण नै द्वन्द्वको कारण हो । नकुलको प्रेमले सविताको ऋणात्मक पक्ष धनात्मक भएकाले ऐडविलप्रति विकर्षण हुनु पनि स्वाभाविक नै हो । ऐडविलले आफ्नो केश फुल्ल थालेकाले बुढो ठानी सविताले हेला गरेको ठान्नु पनि मनोवैज्ञानिक दृष्टिले सही ठहर्छ । ऐडविलले थर्काएर, फकाएर, गहनाको प्रलोभन देखाएर, पछि त प्रेमको याचनासमेत गरेर सविताको मन आफूतर्फ फर्काउने प्रयत्न गर्छ तर सविता डग्दिन । झ्यालको डन्डी हाल्न लगाएर, ढोकामा सवाल फेर्न लगाएर, किला र काँचका टुक्रासहितको अग्लो पर्खाल बनाउन लगाएर सवितालाई लुकेर नकुलसँग भेट गर्न बाहिर जान नसक्ने बनाउँछ । साँझमा एकलै सुतेकी सवितामाथि हातपात गर्ने प्रयत्न गरेपछि सविताले नारीमा टोकेर, चिच्याएर गुहार मागी ऐडविलबाट आफूलाई बचाउँछे । कुनै यत्नले सवितालाई आफ्नो बनाउन नसकेपछि र सवितालाई बिदा गर्ने समयमा ऐडविलले भन्छ :

यहाँ बसुन्जेल तैँले तेरो छातीलाई इस्पात बनाइस्, अब यताबाट जाँदाजाँदै त्यसलाई करौँती पार्न लागिस् । तँ भन्याड ओह्लँदै जान्छेस्, करौँतीका दाँती धसिँदै जान्छन्, मेरो नौनी जस्तो छाती चिरिँदै पग्लिँदै जान्छ । बाहिर हेर्दा कति उल्टो !— ऐले मैले समार्तेँ भने तेरो हात छियाछिया हुन्छ जस्तो । दुवैतिर पर्खाल लागेको साङ्ग्रो बाटोमा बग्गी गइरहेको छ— त्यो तँ, अझ पनि तँलाई फर्काउने कुनै मोड छ कि भनेर यताउति हेर्छु, छैन, कतै छैन । (पृ. २४१)

सविताप्रति अनुराग र आसक्ति भए पनि त्यो भोगेच्छासँग सम्बन्धित भएकाले ऐडविलको हार भएको छ र ऊ टिठलाग्दो अवस्थामा पुगेको छ । सविता र नकुलबिचको द्वन्द्व प्रेमको द्वन्द्व हो । नकुललाई गोविन्दले भने

जस्तो सविता तालिमे हुन्छे कि भन्ने डर लाग्छ, सवितालाई नकुलले छोड्ने हो कि भनेर डर मान्छे । सवितालाई नकुलले रिडी जाने बेला हाँसोले र रिडीमा मर्ने बेलामा आँसुले बिदा दिन भन्छ तर सवितालाई ती दुवै कुरा गर्न कठिन हुन्छ । रिडी जाने बेलामा छुट्टिनुपरेकाले ऊ हाँस गर्न सक्तिन, नकुल मर्ने बेला सँगै मर्ने निश्चय गरेकाले रुन सक्तिन । ऐडविलले घर बनाइदिएर बिहे गरिदिने भने पनि नकुलले त्यसको लोभ गर्दै र सवितालाई गहना मात्र होइन, गहना राख्ने दराजको साँचो नै सुम्पे पनि प्रलोभनमा फस्दिन । प्रेमको लागि उनीहरूले सम्पत्तिको मोह त्याग गरेका छन् । अझ रिडीमा औलो लाग्छ भन्ने थाहा भएर पनि नकुल ऐडविलको दरबारबाट निस्कन तयार भएको छ र कोही, केही नभएको नकुलका लागि सविताले ऐडविलको दरबार त्यागेकी छ र अन्ततः उसैका लागि प्राण पनि त्यागेकी छ ।

प्रस्तुत नाटकमा नकुल, कमला र सविताबिच पनि त्रिकोणात्मक सम्बन्ध देखापर्दछ । त्यस सम्बन्धमा शीर्षमा नकुल रहेको छ र त्यसको आधारमा कमला र सविता रहेका छन् । कमला र सविता दुवैले नकुललाई चाहने भएकाले कमला र सविताबिच द्वन्द्वात्मक सम्बन्ध रहेको छ । नाटकको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म नै कमलाले नकुललाई चाहेको, उसको मनलाई आफूतिर आकर्षित गर्न प्रयत्न गरिरहेको र सविता ऐडविलसँग बिदा भएर जाने दिन आउँदा ऊ नकुल भएको ठाउँमा नै जान लागेकी हो भन्ने ठानेर रातभरि सुत्न नसकेको, अमलाले नकुललाई हीनतर शब्दले सम्बोधन गर्दा रिसाएको देखिनु र भँडारेले “नकराऊ कमला, तिमी पनि अमलालाई जित्न सक्छ्यौ आज ?— तिमी मनमा जौतिल पाकिरहेको छ, ऊचाहिँ फुरुङ्ग परेकी छ” (पृ. २३३) भन्नुबाट कमलाको अवस्था बुझ्न सकिन्छ । नकुललाई आफ्नो बनाउन नसकेकोमा उसमा निराशा पनि उत्पन्न भएको देखिन्छ । एकदिन ऐडविलको घरको छानामा गिद्ध बसेको दिन उसले भनेकी छ— “सत्तेसत्ते, मलाई त बरु अगिको गिद्धले टप्प टिपेर हरर उडाउँदै लगिदिएको भए पनि हुन्थ्यो” (पृ. १०६) । कमलाले विभिन्न व्यक्तिसँग सविताप्रति ईश्याभाव व्यक्त गरे पनि सविताले भने कसैप्रति कुनै वैरभाव नराखेको देखिन्छ । कमलाले नकुललाई अनेक ढङ्गले प्रेमभाव प्रकट गरे पनि नकुल त्यतातिर लाग्दैन । बरु त्यस्तो गालपर्ने काम नगर्न भन्छ । उनीहरूका बिच आकर्षण र विकर्षणको द्वन्द्व चलेको देखिन्छ । त्यसबाट सविताप्रति नकुलको प्रेमको निष्ठा उज्यालिन्छ ।

प्रेमको आदर्श

प्रेमपिण्ड नाटकमा वियोगान्तलाई नै प्रेमको वास्तविक स्वरूप मानिएको छ । यसमा आउने सबै कथाहरू वियोगान्त नै छन् । मूलतः यो नकुल र सविताको वियोगान्त कथा हो । त्यसमा पात्रहरूको चारित्रिक दोष पनि छ र नियतिको खेल पनि छ । अरिस्टोटल (सन् १९०२) दुःखान्तको कारण पात्रका केही गल्ती वा चारित्रिक दोषलाई मान्दछन् (पृ. ४५) । नकुल र सविताले गरेको प्रेमलाई गल्ती जस्तो नलागे पनि परिस्थितिको ख्याल नगरी एकोहोरिनु र आफूलाई संयममा राख्न नसक्नु उनीहरूको कमजोरी हो । सानो गल्तीले भयानक परिणाम भोग्नुपर्ने परिस्थिति सिर्जना हुनु नै दुःखान्तको विशेषता हो । गर्भनाटक ‘प्रेमपिण्ड’ संयोगान्त बनाउन खोजे पनि नकुलको पीरले चम्पा बनेकी सविताको रुवाइ नथामिएपछि परिस्थिति कारुणिक बनेको छ । सान्चाले सुनाएको मङ्गले र रामवदनको घटना कारुणिक र त्रासदीपूर्ण छ । ती दुईको उठबस भएको जाहेर भएपछि दुवैलाई कोर्ले मरणासन्न हुने गरी चुट्न लगाएर धेरै समयसम्म बन्दी बनाई पछि नाङ्गेझार पारेर निकाली एउटालाई पूर्वतिर र अर्कोलाई पश्चिमतिर पठाइएको थियो । प्रद्युम्नले नकुललाई सुनाएका हिर-राँझा, फरहाद-शीरी, लैला-मजनू, रोमियो-जुलियट, ऐदा-रदामस, सीता-रामका कथा जगत्प्रसिद्ध दुःखान्त हुन् । वियोगलाई नै प्रेमको असली रूप किन मान्ने भन्ने कुरालाई प्रद्युम्नले स्पष्ट पाउँ भनेको छ— “यी सब प्रेमका संयोगान्त घटना हुन्, चाहे लोक वियोग देखोस्, किनभने प्रेमफल अरूले देखेताको वियोगमा नै संयोगले पाक्छ” (सम, २०४२, पृ. ११३) । प्रेमी-प्रेमिकाको संयोग

भए पनि त्यो क्षणिक हुने र मृत्युले तिनीहरूलाई अलग पारिछाड्ने तर्क प्रद्युम्नले प्रस्तुत गरेको छ । उसले राम र कृष्णसँग जोडेर प्रेमको कथालाई अझ तेजिलो पारेको छ । उसले भनेको छ— “रामले सीतामाथिको प्रेम यतिसम्म पवित्र पारे कि लोक रामलाई प्रेमले पूजा गर्न थाल्यो । रामभन्दा पनि ठुला संसारमा एउटै जन्मे— कृष्ण । राम प्रेम सागर हुन्, उनले सागरले जस्तै कहिल्यै पनि मर्यादा लड्छन गरेनन् । कृष्णचाहिँ त्यस सागरमाथिको कहिल्यै नडुब्ने नाउ ! (पृ. ११५) । प्रद्युम्नद्वारा प्रस्तुत यी कथन प्रेमको आदर्शका दृष्टान्त हुन् ।

प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रेमको आदर्श नायकका आधारमा पनि हेर्न सकिन्छ । धेरै विद्वान्हरूले यसबारे माथापच्ची गरेको पनि पाइन्छ । नाटकमा घटना, पात्र, दृश्य आदि सबै अवयवको विधान उद्देश्यलाई ध्यानमा राखेर गरिएको हुन्छ । प्रस्तुत नाटकको मूल ध्येय प्रेमको आदर्श सिकाउनु र प्रेमको महिमागान गाउनु हो । यसमा स्वार्थभन्दा परार्थमा, आत्मप्रेमभन्दा आत्मत्यागमा, वासना र कामनाभन्दा सहजतामा सच्चा प्रेम हुने विचार प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसका लागि अनेक दृष्टान्त प्रस्तुत गर्दै नकुल र सविताको प्रेमको निष्ठालाई श्रेष्ठ पङ्क्तिमा उभ्याइएको छ । उनीहरूको आत्मोत्सर्गप्रति श्रद्धाभाव प्रकट गर्दै प्रद्युम्नले भनेको छ— “यिनीहरू सच्चा प्रेमी बने— यो प्रेमशिक्षाको प्रवेशिका हो” (पृ. २८४) । प्रेम व्यक्तिका लागि मात्र नभएर विश्वकल्याणका लागि पनि उत्तिकै आवश्यक छ ।

जगत् प्रेममा नै अडेको छ; राम, कृष्ण बुद्ध, जिजस मानवकल्याण चाहने प्रेमी नै हुन् । घृणाले घृणाको आगो नै बाल्दछ, त्यसलाई निभाउन प्रेमजलको आवश्यकता पर्दछ भन्दै प्रद्युम्नले नाटकको अन्त्यमा भनेको छ— “हामीलाई बाहिरबाट अरूको घृणाले समेत मार्न आए आऊन् तर हामी घृणा पचाएर प्रेम ओकली मरौं ! अरूको घृणालाई हाम्रो प्रेमले ठुँगेर मारोस् ! हाम्रो जीर्ण पिँजडा भत्केर खस्ता घृणा-चरा पनि खसेर मरोस्” (पृ. २८८) । नाटकको विचार वा उद्देश्य सविता र नकुलका माध्यमबाट प्रस्तुत भएको छ । नाटकको शीर्षकले पनि उनीहरूका प्रेमलाई नै इङ्गित गरेको छ । प्रेमविषयक नाटकको प्रेमीपात्र नकुल नै यस नाटकको नायक ठहर्छ । ऐडविलको व्यवहार, चिन्तन र अनुभूति प्रेमको आदर्शअनुकूल देखापर्दैन । प्रेमको आदर्शलाई नाटकमा प्रद्युम्नले स्पष्ट पारेको छ । उसले भन्छ :

बैगुनीलाई गुनले मानोस्, आफूलाई प्रेमले मानोस् ! जो प्रेम फैलाउन चाहन्छ उसले सब मानवको हृदयलाई मानवोचित कोमल बनाउन पहिले आफूलाई प्रेमाद्र बनाउनुपर्छ । घृणाको आगो घृणाले निभ्दैन प्रेमजलले नै निभ्छ । व्यभिचार वा कामको नाम प्रेम राख्नु पनि अपराध हो । प्रेम त त्यो हो जुनले छुनासाथ अन्धकार जुनिलो हुन्छ— रात दिन हुन्छ, साँझ बिहान हुन्छ, नरक स्वर्ग हुन्छ, अपराध सत्कार्य हुन्छ— ईश्वर मूलतः(एवको नाम हो भने प्रेम नै ईश्वर हो !... प्रेम पवित्र हुनैपर्छ, अपवित्र प्रेम त कामवासना मात्र हो । प्रथमतः स्वार्थमा प्रेमको बीज बाँच्छ, परार्थमा गएर त्यसमा पवित्र मुना टुसाउँछ, मनुष्यमात्रमा फैलिएपछि त्यसमा पवित्र फूल फुल्छ । प्रत्येक व्यक्तिको स्वार्थ आत्मप्रेम हो, आत्मत्यागले अर्कोलाई प्रेम गर्नु प्रेमशिक्षाको प्रवेशिका हो, त्यही प्रेमलाई सार्वजनिक बनाउने मनुष्यको उच्चतर कर्तव्य हो । (सम, २०४२, पृ. २८६—२८७) ।

प्रद्युम्न गीतामा कृष्णले भने जस्तो निस्वार्थ निष्काम प्रेमको शिक्षा दिन्छ । निष्काम प्रेम भगवत् भक्तिमा समेत कठिन हुन्छ भने नारीपुरुषबिचको प्रेम कामनाशून्य हुनु झन् कठिन कुरा हो । प्रेमपात्रलाई पाउनका लागि नभएर प्रेमका लागि प्राणोत्सर्ग गर्नेहरू कथा बनेर स्मृतिमा बाँचिरहेका छन् । नकुल र सविताको कथा पनि त्यस्तै हो । नकुल भन्छ— “ऊ छ र यो संसार रमाइलो छ, ऊ निभी भने सूर्यलाई उज्यालो दिने पनि कोही हुँदैन, सूर्यलोकमा अँधेरी रात पर्छ । उसलाई केही भयो भने, ऊ मेरो निमित्त मरी भने यस विश्वमा फेरि केही पनि बाँकी

रहँदैन— मेरो निमित्त यो संसार मर्छ अनि संसारको निमित्त मैले मर्नैपर्छ” (पृ. १०९) । नकुलको शवलाई बाँधेको डोरीको टुप्पोले आफ्नो कम्मरमा बाँधेकी सविता नकुललाई अँगालेर लाससहित कालीमा हामफाल्छे र प्रेमको आदर्श प्रस्तुत गर्दछे । तर प्रेमको आदर्श गाथा भने प्रद्युम्नका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकको अन्त्यमा उसले भन्छ :

तसर्थ निःस्वार्थ निष्काम प्रेम गर्नुोस् ! तपाईं हामी त सब मेरेर जान्छौं, हामीले छोडेको प्रेम र घृणा यस संसारमा ठुडाठुड गरिरहन्छन्, त्यसैले यहाँ प्रेम छोडेर जानोस् । प्रेम उडेको देखेर घृणा पनि देहको पिँजडाबाट उमकने दाउ खोज्नेछ, दाहा किटेर पिँज्जरद्वार बन्द गर्नुोस्, घृणा-चरा करड्लाई ठुँगेर छिया छिया पार्नेछ, पारोस् । हामीलाई बाहिरबाट अरूको घृणाले समेत मार्न आए आऊन् तर हामी घृणा पचाएर प्रेम ओकली मरौं ! अरूको घृणालाई हाम्रो प्रेमले ठुँगेर मारोस् ! हाम्रो जीर्ण पिँजडा भत्केर खस्ता घृणा-चरा पनि खसेर मरोस् ! (पृ. २८७—२८८)

प्रद्युम्न यस नाटकको प्रेमदर्शनको व्याख्याताका रूपमा देखापर्दछ । ऊ नकुल र सविताको प्रेमकथाको सहयोगी पात्र पनि हो । उनीहरूको मिलनका लागि उसले सकेसम्म सहयोग गरेको छ । कालीगण्डकीमा रहेको उनीहरूको अस्थिपञ्जरलाई उसले प्रेमपिण्ड भनेको छ र त्यसलाई गाउँलेहरूका मदतमा अन्त्येष्टि गर्ने काम पनि गरेको छ ।

निष्कर्ष

बालकृष्ण समको प्रेमपिण्ड नाटक सामाजिक विषयवस्तुमा आधारित छ र यसा नारीपुरुषबिच हुने प्रेमलाई प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकमा प्रेमसम्बन्धी कथा प्रस्तुत गरिएको छ । नाटकको शीर्षकले नै विषयवस्तुको सङ्केत गरेको छ । कालीगण्डकीको शालीग्राम जस्तै प्रेमपिण्ड भनिएकाले शीर्षकबाट पवित्र प्रेम भन्ने बुझिन्छ । त्यो प्रेम नकुल र सविताबिचको प्रेम हो । नाटकमा प्रस्तुत प्रेमसम्बन्धी विचार समको नियमित आकस्मिकताको दर्शनमा आधारित छ । त्यो विपरीत विद्युतीय भार भएका ऋणात्मक र धनात्मक शक्तिका बिच परस्पर आकर्षण पैदा भए जस्तै नारी र पुरुषका बिच परस्पर ऋणात्मकता र धनात्मकताले हुने आकर्षण आकस्मिक क्रियाका रूपमा देखापर्दछ । यत्नपूर्वक वा हठले प्रेम हुन सक्दैन, त्यो स्वार्थ मात्र पूरा हुन्छ । त्यसैले आत्मत्याग गरी अर्कोलाई गरिने प्रेम माभत्र यस नाटकमा स्वीकार्य छ । प्रेमको त्यस आदर्शले आत्मिक र आध्यात्मिक प्रेमको अपेक्षा गर्दछ । यस नाटकमा प्रेमको आविर्भाव र विकास मनोविज्ञान, जीवविज्ञान र भौतिक विज्ञानअनुरूप सहज र स्वाभाविक देखिए पनि प्रेमदर्शन आध्यात्मिक र आदर्शवादी किसिमको छ । प्रेम कुनै विषय, वस्तु वा व्यक्तिका स्वभाव एवं गुणप्रति मनमा उत्पन्न हुने आकर्षण, आत्मीयता, अनुराग वा नारी-पुरुषमा परस्पर हुने अनुराग, प्रीति हो । युवायुवतीबिच हुने प्रेम, ईश्वरप्रेम, मातृप्रेम, पितृप्रेम, भ्रातृप्रेम, देशप्रेम प्रेमका रूप हुन् । पूर्वीय चिन्तनमा प्रेमदर्शन मूलतः ईश्वरभक्तिसँग सम्बन्धित छ । तिनमा विषयकामना, आसक्ति, सम्मोह जस्ता कुरालाई तुच्छ ठानिएको पाइन्छ । पाश्चात्य चिन्तनपरम्परामा प्रेमसम्बन्धी चिन्तन प्राचीन ग्रीसेली परम्परादेखि पाइन्छ । तिनमा प्रेमद्वारा सौन्दर्यसम्म पुग्न सकिने, त्यसले राम्रा कुरातर्फ प्रोत्साहित गर्ने र मैत्रीभावका सिर्जना कुराको चर्चा पाइन्छ । प्रेमदर्शनका दृष्टिले विलियम शेक्सपियरका नाटक उल्लेखनीय छन् । उनले प्रेमको स्वरूप, शक्ति र महत्त्वलाई दर्शाएका छन् । प्रेमपिण्ड नाटकमा प्रेमकथा तीन भाग, नौ अङ्क र बयासी दृश्यमा फैलिएको छ । नारी र पुरुषका बिच हुने सहज प्रेमको चित्राङ्कनमा प्रस्तुत नाटकले आफ्नो स्वरूप प्राप्त गरेको छ । नाटकभरि प्रेमको सन्दर्भ व्याप्त रहेको छ । सविता र नकुलबिचको प्रेम आकस्मिक रूपमा, सहज ढङ्गमा भएको भावनात्मक क्रिया हो । त्यसमा ऐडविलको प्रवेशले प्रेम त्रिकोणात्मक बन्न पुग्दछ । त्यसले द्वन्द्वको स्थिति सिर्जना गर्दछ । त्यसैका कारणले ऐडविलले

नकुललाई रिडी पठाउँछ र नकुललाई औलो लाग्दछ । त्यो नकुल र सविताके वियोगको क्षण भए पनि त्यसबाट उनीहरूको प्रेमको आदर्श उज्यालिन्छ । अन्त्यमा नकुल र सविताको भेट भए पनि नकुलको मृत्यु हुन्छ र त्यसपछि सविताले पनि आत्मत्याग गर्दछ । त्यसैलाई नाटकमा प्रेमपिण्ड भनिएको छ । उनीहरूको प्रेमको महिमागान प्रद्युम्नले गरेको छ र प्रेमद्वारा घृणाको अन्त्य हुने कुरा प्रस्तुत गरेको छ । मानवजातिका लागि प्रेम आवश्यक छ, तर त्यो वासनारहित, कामनारहित, स्वार्थरहित हुनुपर्छ, त्यसो नहुँदा मान्छे दुःखको भुमरीमा पर्दछन् भन्ने कुरा नै यस नाटकको मुख्य दर्शन हो । प्रेमदर्शनका दृष्टिले प्रस्तुत नाटक अत्यन्त सबल, सक्षम र प्रभावकारी बनेको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४५/२०५२). समको दुःखान्त नाट्यचेना (दोस्रो संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०६१). नेपाली नाटक र नाटककार. साझा प्रकाशन ।
- ओशो (सन् २०२१). प्रेम की अनंतता. प्रेम दर्शन (पृ. ३३—४७).
- गिरी, रामानन्द (२०५५). जनक-दर्शन. जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र ।
- जोशी, रत्नध्वज (२०३७). नेपाली नाटकको इतिहास. नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- जोशी, रत्नध्वज (२०२१/२०५०). आधुनिक नेपाली साहित्यको झलक (चौथो संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- डोंगरे, रामचन्द्र केशव (प्रवक्ता). (२०४९). नेपाली भाषामा श्रीमद्भागवत रहस्य (दुण्डिराज कोइराला, अनु.). दिवस प्रकाशन ।
- तानासर्मा (२०२९/२०५०). सम र समका कृति (पाँचौँ संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- नारद (२०४१). प्रेम-दर्शन (हनुमानप्रसाद पोद्दार, अनु., सत्रौँ संस्क.). गीता प्रेस ।
- नेपाली बृहत् शब्दकोश (दसौँ संस्क., २०७५). नेपाल प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- भरत (२०३९), भरतको नाट्यशास्त्र (गोविन्दप्रसाद भट्टराई, अनु.). नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।
- विश्वनाथ (सन् १९७७), साहित्यदर्पणः (शालिग्रामशास्त्री, अनु.). मोतीलाल बनारसीदास ।
- अधिकारी, कोमलनाथ (अनु.). (२०४८). पञ्चरत्न कोमलगीता (दसौँ संस्क.). नारायणप्रसाद आचार्य ।
- सम, बालकृष्ण (२०३९), नियमित आकस्मिकता (चौथो संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- सम, बालकृष्ण (२०४२). -प्रेमपिण्ड (तेस्रो संस्क.). साझा प्रकाशन ।
- Aristotle (1902). *The poetics of Aristotle* (Butcher, S. H., Trans., 3rd ed.). Macmillan and Co. Ltd.
- Reid, J. (2019). *The Routledge handbook of love in philosophy* (A. M. Martin, Ed.). Routledge.
- Shakespeare, W. (2004). *Romeo and Juliet*. Yale University Press.
- Stanford encyclopedia of philosophy*. (n.d.). Love. Retrived 2024, Jan 6, from <https://plato.stanford.edu/entries/love/>